

Қалшабеков А.Б.,* Ізтай А.А.

филолог.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - «Филология» мамандығының 2 курс магистранты
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТЕМПОРАЛДЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ

Автор корреспондент: kalshabek_akjol@inbox.ru

Түйін: Мақалада тіл біліміндегі семантикалық категориялардың бірі – темпоралдылық категориясы, шығу тарихы мен зерттелуі жайында жазылған. Функционалды грамматика тілді мазмұннан құрылымға қарай зерттейді. Темпоралдылық категориясы да тілді қызметтік жағынан қарастырады. Темпоралдылық категориясы – белгілі бір әрекеттің орын алу уақытын анықтайды. Тіліміздегі кез-келген іс-әрекет кеңістіктегі бір уақыт аралығында болады. Ол сөйлеп тұрған сәтімізбен салыстырғанда өткен уақытта, сөйлеп тұрған сәтке қатысты, я болмаса болашақта, алдағы келер мезгілде болуы мүмкін. Сан алуан оқиғалар орын алатын уақыттарды бұған дейін морфологияда шақ категориясы және сөз табында мезгіл үстеуімен сипаттаған болсақ, темпоралдылық категориясы лексикалогия мен грамматиканың басын құрап, ортақ зерттеу бағытын ашады. Бұл өз кезегінде мәтінді тілдік тұрғыдан талдаған шақта талдау мен оны түсінуді оңтайландырады.

Түйін сөздер: тіл білімі, функционалды грамматика, өріс, темпоралдылық, шақ категориясы.

Қазіргі қазақ тіл білімінде тілді жаңа тұрғыдан зерттеу қолға алынып, антропоцентристік, функционалды, ономазиологиялық, семасиологиялық, психолінгвистикалық, гносеологиялық т.б. бағыттардағы зерттеулер тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық қатынасын кеңінен зерттеудің негізі болып отыр.

Дәстүрлі грамматикада тілді құрылымдық-жүйелік сипатта зерделеудің жеткіліксіз екендігін бүгінгі тілдің даму бағытындағы тың өзгерістер дәлелдеп отыр. Сондықтан тілді және оның заңдылықтары мен ережелерін әрі қарай дамыта зерттеп, тілдегі түрлі қатынастардың лексика-грамматикалық сипатын, ерекшелігін функционалды грамматика теориясы тұрғысынан саралауда осы бағыттардың да өзіндік ықпал-әсері бар.

Бүгінгі таңда тілді функционалдықырынан зерттеу – өзекті мәселелердің бірі. Дәстүрлі зерттеу тұлғадан мағынаға қарай бағытталса, функционалды зерттеулер мағынадан тұлғаға қарайғы бағытпен қоса дәстүрлі бағытқа да сүйенеді.

Тіл білімі соңғы жылдары грамматикадан өзге тілдің басқа салаларын қоса қамтитын функционалды-семантикалық категорияларды зерттей бастады. Функционалды-семантикалық теорияны алғашқылардың бірі болып орыс тіл білімінің өкілі А.В.Бондарконың бастауымен құрылған лингвистер тобы зерттеп, нәтижесінде сандық, сапалық, таксис, белгілік, белгісіздік, субъектілік, объектілік, т.б. семантикалық категорияларға қатысты жеке ғылыми монографиялар мен оқулықтар басылып шыққан.

Функционалды-семантикалық категорияны анықтауда А.В.Бондарко оған тірек ретінде грамматикалық категорияның мағынасын, яғни семантикасын қоса қарастырған. Ғалым функционалды-семантикалық категорияны тілдегі категориялардың ерекше бір түрі ретінде атап көрсете отырып, оның қағидалары мен берілу жолдарын, «мазмұннан – тұлғаға қарай, яғни мағынаны білдіретін бірнеше деңгейдегі құралдарды анықтады» [1, 30]. Бұл ұстаным қазақ тіл біліміндегі функционалды зерттеулерге негіз болып, функционалды-семантикалық бағыттың қалыптасуына ықпал етті.

Функционалды грамматика тіл деңгейлерін құраушы бірліктерді дараламай, мағыналық тұрғыдан біртұтас түрде алып талдайды. Бұл саланың негізгі нысаны да сол – тіл бірліктерінің қызметі, мазмұндық қырын сөйлеумен байланысты алып зерттеу.

Темпоралдылық категориясы – функционалды-семантикалық өрістердің бастапқыларының бірі.

Темпоралдылықтың тілдегі негізгі көрінісі – шақ категориясы. Сондықтан қазақ тіл білімінде темпоралдылық етістіктің шақ категориясының ғылыми тұрғыда зерттелуі

кезеңінен бастау алады.

Тіл білімінің атасы, қазақ терминологиясының негізін қалаған ғалым А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» еңбегінде етістікті «заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер» деп атап [2, 53], етістіктің райларын жақпен талдағанда үш шақты қоса мысалға келтірген және олардың жасалу жолдарын көрсеткен [2, 55].

1950 жылдан бастап етістікке арналған мақалалар мен ғылыми зерттеулердің саны артып, Ы.Маманов, А.Қалыбаев, И.Ұйықбаев т.б. ғалымдар етістік пен оның категорияларына толығырақ тоқталған.

Ғалым Ы.Мамановтың еңбегінде темпоралдылық деген термин аталмаса да, мынандай тұжырым жасалады: «Қалып етістігінде шақ мағынасын беретін тұлға жоқ, одан тек шақ мағынасын көруге болады» [3, 95]. Ғалымның пайымдауынша, қалып етістіктерінде шақтық мазмұннан басқа етістіктің қимылды және қимылдың өтуін сипаттап білдіру тәрізді аспектуалдық мағыналар да болады.

Ал «темпоралды категория» ұғымы қазақ тіл біліміндегі зерттеулердің ішінде З.С.Күзекованың еңбегінде кездеседі [4, 256]. Дәстүрлі құрылымдық грамматикада уақыт етістіктің белгілі формаларымен ғана берілетін жалпы мағынамен қоса ішкі мағынамен де көрінеді.

Сөйлемдегі етістіктің қимылды білдіруі жеткіліксіз. Себебі өмірде қимыл әртүрлі жолдармен жүзеге асады. Қимылдың жасалуындағы әр алуан ерекшеліктерді білдіретін әдістер мен тәсілдер, сан алуан көрсеткіштер бар. Тілде бұл ерекшеліктерді білдіретін функционалды грамматиканың бір саласы кездеседі. Ол категория – іс-әрекеттің қандай да бір уақыт аралығындағы өту сыпатын танытып тұратын темпоралдылық категориясы [5, 125].

Шақ (ағылшын тіліндегі *tense*, француз тіліндегі *temps*, неміс тіліндегі *tempus*, испан тілінде *tiempo*) – сөйлеу сәтіне қатысты іс-әрекеттің өту мерзімін білдіретін етістіктің грамматикалық категориясы. Оны қазақ тілінің функционалды грамматикасында «шақтылық» немесе орыс тіліндегі секілді «темпоралдылық» деп атаймыз. Темпоралдылық – сөйлеушінің сөйлеу сәтіне не басқа екінші бір бастау нүктеге қатысты қимылдың өту мерзімін білдіретін семантикалық категория [6, 103].

«Темпоралдылық» термині жаратылыстану ғылымымен бірге гуманитарлық ғылымдарда да қолданылады. «Темпоралдылық» ұғымында «уақыт» түсінігі бар. Уақыт – ғаламда болып жатқан оқиғалардың ұзақтығы мен тізбектілігін сипаттап түсіндіретін ұғым. Ол – адамзат танымының кейінгі даму сатысында қалыптасқан концептілердің бірі. Уақыттық қатынастар тіл білімінде темпоралдылық категориясымен анықталады. Бұл категория логика-семантикалық категориямен сәйкес келетін морфо-синтаксистік қатынас ретінде ерекшеленеді. Ғылыми тұжырымдарға жүгінсек, темпоралдылық мәтінді қатысымдық-мағыналық бірлік ретінде анықтайтын объективті-субъективтік синтаксистік категорияға жатады. Бұл жағдайда сөйлеуші заттар әлемі мен олардың уақыт кеңістігіндегі орнын сипаттай отырып, әлемнің темпоралдылық бейнесін санасында қалыптастырады және өзінің белгілі бір уақыт кезеңіндегі көзқарасын білдіреді [7, 19]. Темпоралдылық категориясы аспектуалдылық категориясымен тығыз байланысты. Темпоралдылық қимылдың өту мезгілін білдірсе, аспектуалдылық категориясы қимылдың қалай өткендігін сипаттайды, яғни темпоралдылық қимылдың сыртқы уақытын білдірсе, аспектуалдылық ішкі уақытын көрсетеді.

Темпоралдылық категориясы өзге категориялар секілді тіл жүйесіндегі грамматикалық категорияны өзіне арқау етеді. Сондықтан шақ категориясы мен темпоралдылық бір-бірімен тығыз байланысты. Мысалы, шақ формалары өздері жалғанып тұрған етістіктерге грамматикалық мағына үстеп, тілдің статикалық күйін танытып тұрса, онда құрылымдық-семантикалық темпоралдылық категориясы сөйлеу үстіндегі толық берілетін сөйленім мазмұнын құрайды. Семантикалық категориялар сөйлеудің нәтижесінде туындайды және ол тілдің динамикалық күйінде көрінеді [6, 104].

Темпоралдылық-семантикалық өрісті, жоғарыда атап өткендей, түрлі тілдік,

лексикалық, грамматикалық, құрама (лексика-грамматикалық, грамматикалық-мәнмәтіндік) тілдік құралдар құрайды. Мәселен, «Қыз Жібек» жырында тәуліктік уақытта қимылдың өту сипатын төмендегі жыр жолдарынан көре аламыз:

Талықсыған тал түсте,
Өзім қашып барайын [9, 70].

Күн сәскеге толғанда.

Сәрсенбі күн сәскеде,
Мал шығарып шалады [9, 57].

Намаздыгер болғанда,
Қуып жетті жақындап [9, 77].

Талма-тал түс болғанда,
Мінген аты кекілді.

Азанменен таң атты. [9, 48].

Шақ категориясы – өзіне тән мазмұны мен формалары бірте-бірте қалыптасып, бір жүйеге түскен грамматикалық категория. Шақтың мазмұн, тұрпат шегі адамның сөйлеп я сөйлесіп отырған кезіне байланыстырылады. Қимыл-қозғалыстар сөйлеп отырған уақытқа дейін жасалынған, не сөйлеп отырған сәтте істеліп жатқан, не болмаса сол сөйлеп отырған уақыттан кейін істелінбекші амалдар есебінде қабылданады [6, 105]. Ал шақ категориясының тұрпат межесі – грамматикалық формалар тілімізде тұрақталған. Дегенмен шақтарды бір-бірінен ажыратуда қиыншылықтар жоқ емес. Олар, бір жағынан, шақ формаларының бір-бірімен ұштасқанымен, соған орай бір-бірінен жіктері ашылмағандығымен байланысты, ал екінші қырынан шақ пен рай категорияларының мазмұн шегі мен форма шегінің ажыратылмағанынан көрінеді. Мәселен, «мен айтамын, ол тыңдайды» мазмұны мен шағын анықтау мүмкін емес. Оны тек берілген мәтінді толығымен оқығанда ғана ажырата аламыз [8, 323]. Мысалы, «Қыз Жібек» жырындағы келесі жолдарға тоқталсақ:

Тамам қыпшақ аттанып,
Базарбайдың елімен
Барымталасып жау болып,
Бес жүз елу жылқы алды [9, 37].
Қу қазық жол үстінде тұрған екен,
Ат-тонға үстіндегі көзім салсам,
Құдайым әне мені ұрған екен [9, 58].

А.Ысқақовтың жіктелімі бойынша, бұл жолдардағы *-ып* танық (айғақсыз) өткен шақ, *-ды* анық (айғақты) өткен шақ, ал *-ған* екен аналитикалық формасы танық (айғақсыз) өткен шақтың формалары. Мұндағы мазмұн межесі сөйлеп тұрған уақытқа дейін орындалып қойған іс-әрекетті, яғни өткенді білдіріп тұр. Шақ көріністері осылайша түрлі морфемалар арқылы беріледі де, содан кейін қимыл есімге жіктеледі.

Темпоралдылық категориясы мен оның негізі болып саналатын грамматикалық шақ категориясы өзара бірінің тар өрісті, екіншісінің кең өрісті болуымен ерекшеленеді. Шақтың тұрпаттары етістіктерге грамматикалық мағына үстеп тұрады. Темпоралдылық сол мағынаға қоса қимылдың сипаты мен мезгілін т.б. білдіреді. Темпоралдылықтың мағынасы шақтың мағынасынан кең, оның аясынан ауқымды болады.

Темпоралдылықтың функционалды-семантикалық өрісі грамматикалық тұлғалар болып есептелетін шақ категориясы және түрлі лексемалар, лексикалық құралдар арқылы сипатталады. Оның біртұтас категория деп танылуы морфологиялық, лексикалық, синтаксистік сонымен бірге мәтіндік бірліктердің болуына байланысты. Содан соң темпоралдылық тілдің түрлі деңгейін құрайтын құралдардың мазмұндық сипаты болады, өріс ядро мен периферияға бөлініп, оның ішінде микроөрістерге бөлінеді.

Темпоралдылық категориясы адамзат санасындағы уақытты физикалық сипатта бейнелеу арқылы білдіретін ойдың мағыналық аспектісін құрайды. Бұл сипаттардың көптігі уақыттың функционалды-семантикалық өрістерінде біршама сегменттердің барын

көрсетеді. Қимылдың өту кезеңінің сөйлеу сәтіне дәлдігі, я болмаса мәтіндегі уақытпен сәйкес келуі субъективті шақ сегментінің қалыптасуына алып келеді. Адамның ойын білдіретін қандай да бір сөйлем белгілі бір уақытта айтылатындықтан, ол сөйлемдерде есімдер мен етістіктердің темпоралдылығы әр деңгей мен түрлі кезеңдерде өтеді.

Етістіктің қызметі қимылдың қалай өтуін, қандай жолдармен жүзеге асатынын білдірмей, тек заттың қимыл-әрекетін ғана білдірумен шектелетіндігі белгілі. Ал темпоралдылық қимылдың өту кезеңін, оның жасалу жолдарындағы түрлі ерекшеліктерін толық сипаттайды.

Қорыта айтқанда, темпоралдылық категориясы – іс-әрекеттің қай мезгілде қалай жасалып тұрғандығын суреттейтін, әрекеттің қай сатыда екендігін, белгілі уақыттағы шақтардың мағыналық реңктерін айырып көрсететін категория. Ол бір уақыт ішіндегі әрекеттің кезеңдерін, сол уақыттағы қимылдың тиянақты, тиянақсыздығын, олардың нақты болуын немесе күмән тудыратындығын білдіру тәсілдерімен ерекшеленеді. Темпоралдылықтың бұл қызметі етістіктің грамматикалық категорияларының белгілі бір формалары арқылы және мезгілдік мәнді білдіретін сөздер, сөз тіркестері және синтаксистік қатынастар, я болмаса тұтас сөйлемдер арқылы мәтінде көрініс табады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Ленинград: Наука, 1984, 135 с.
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Т. III. Алматы: «Ел-шежіре», 2013, 384 бет.
3. Күзекова З.С. Қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. – Алматы: ЛЭМ, 2005, 392 бет.
4. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. Алматы: Мектеп, 1966, 156 б.
5. Жүнісова А. Функционалды грамматикалық категория ұғымдары туралы кейбір мәселелер//ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2013, – №1-2 (141-142), 235 б.
6. Қосымова Г.С., Есенова Қ.Ө., Жаңабекова А.Ә., Әмірбекова А. Функционалды грамматика: оқу құралы. Қарағанды: АҚНҰР, 2016, 280 б.
7. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексическое поле в современном немецком языке. Москва: 1969, 184 с.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Ана тілі, 1991, 382 б.
9. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2009, Т. 53: Ғашықтық жырлар. 456 бет

Аннотация: В статье говорится о одной из семантических категорий языкового образования – категории темпоральности, истории происхождения и изучения. Функциональная грамматика изучает язык от содержания к структуре. Так же в темпоральной категории изучают язык в функциональном отношении.

Категория темпоральности – определяет время выполнения определенного действия. Любое действие на нашем языке происходит в течение одного времени в пространстве. По сравнению с тем, что речь идет в прошлом, или в настоящем, возможно в будущем. Если до этого в морфологии описывалось время от времени в категории и словесности, то темпоральная категория составляет начало лексикалогии и грамматики, раскрывает общее направление исследования. Это, в свою очередь, оптимизирует анализ текста и его понимание в условиях речевого анализа.

Abstract: he article refers to one of the semantic categories of language education - the category of temporality, history of origin and study. Functional grammar learns a language from content to structure. Also in the temporal category, they learn the language in a functional sense.

Temporality category - determines the execution time of a certain action. Any action in our language takes place within one time in space. Compared to the fact that it is in the past, or in the present, perhaps in the future. If previously morphology was described from time to time in categories and literature, then the temporal category constitutes the beginning of lexicology and grammar, reveals the general direction of the study. This, in turn, optimizes the analysis of the text and its understanding in terms of speech analysis.